

Zapis o Spinozi

 pescanik.net/zapis-o-spinozi

Mario
Kopić

Animi tamen non armis, sed amore et generositate vincuntur. (“Ipak se duše ne pobjeđuju oružjem, nego ljubavlju i plemenitošću.”)

Tako je pisao Baruch (Benedikt, “blagoslovljeni”) de Spinoza u dodatku četvrtome dijelu svoje *Etike dokazane geometrijskim redom*. Sabrano je u ovoj kratkoj rečenici upečatljivo životno iskustvo jednoga od najosebujnijih mislilaca u povijesti. Ekskomuniciran je 1656. iz sinagoge u svojoj 24 godini najtežim oblikom izopćenja (takozvanom “velikom anatemom”, *cherem*): “Po odluci anđela, po sudu svetaca, izopćujemo, odričemo se, proklinjemo i odbacujemo Barucha de Espinozu s pristankom Božjim i pristajanjem svekolike svete općine... proklinjemo ga kletvom kojom je Jošua prokleo Jerihon, kletvom kojom je Elizej prokleo sinove i svim onim prokletstvima koja u zakonu stoje. Bio proklet danju i bio proklet noću. Bio proklet kad liježe na počinak i bio proklet kad ustaje. Bio proklet kad izlazi i bio proklet kad ulazi. Gospod neka mu nikad ne oprosti. Neka srdžba i gnjev Gospoda planu protiv toga čovjeka... i neka se pod nebeskim svodom satire ime njegovo i neka ga Gospod, na nesreću njegovu, odvoji od svih Izrailjevih plemena... Naređujemo da niko s njime ni usmeno ni pismeno ne opći, da mu niko ne iskaže nikakve milosti, da mu se niko ne približi i ne ostane s njime pod istim krovom, da mu se niko ne smije približiti na četiri lakta, da niko ne čita spise koje bi sastavio ili napisao”. Trebalo je to izopćenje završiti kamenovanjem, no liberalne prilike u Holandiji toga doba onemogućile su izvođenje svih elemenata kazne i ona se naposljetku svela na uskraćivanje pomoći zajednice i božanske naklonosti.

Pierre Bayle u članku o Spinozi u monumentalnom *Dictionnaire historique et critique* (1697) pripovijeda kako je Spinoza isprva nevoljno napustio sinagogu i da je to učinio tek nakon što je “izdajnički napadnut na izlazu iz teatra, od Jevrejina koji ga je izbo nožem”. Iako je srećom ostao samo ranjen, vjerovao je da ga je ovaj namjeravao ubiti, pa je nakon toga prekinuo sve veze sa sinagogom.

Srdžbu moćnika svog vremena Spinoza je izazvao i time što je svojim *Teološko-političkim traktatom* državi povjerio zadatak da ograniči zadiranje crkve u tuđa prava, da omogući i očuva slobodu religioznih i političkih uvjerenja. Jer svrha države leži u realizaciji slobode. U tom kontekstu iznosi misli koje ni danas nisu izgubile ništa od svoje oštine: “Zamislimo da bi se ova sloboda dala ugušiti i da bi se ljude dalo tako nadzirati (*homines retineri*) da se ne usude ni pisnuti bez odobrenja vrhovnih vlasti; no nikad se ne bi dalo izvesti da i misle samo ono što vrhovne vlasti hoće. Iz toga nužno slijedi da će ljudi svakodnevno jedno misliti a drugo govoriti te da će slijedom toga iskvartirati povjerenje (*fides*), koje je u republici tako nužno, te će pothranjivati odvratna licemjerja i nevjere, izvor svake prevare i kvarenja svih dobrih karaktera... Može li se za jednu republiku zamisliti veće zlo od toga da časni ljudi, koji misle drukčije i ne znaju se prikrivati, bivaju protjerani u izgnanstvo kao zločinci?”

Što može, velim, biti pogubnije od toga da se ljudi koji nisu počinili nikakav zločin ni nedjelo nego su slobodnog duha (*liberalis ingenii*), smatraju neprijateljima i odvede u smrt te da stratište, strašilo zlih, postaje najljepša pozornica na kojoj se, na sramotu veličanstva, pokazuju primjeri najuzvišenije tolerancije i vrline?”

Živio je Baruch de Spinoza samotno, skromno i povučeno, sasama predan svojoj filozofiji. Bio je, kako je pisao jedan njegov biograf, “kao zakopan u kakvom muzeju”. Izdržavao se uglavnom od svog zanata brusaača optičkih stakala za naočare, mikroskope i teleskope, u kojem je navodno postigao iznimnu vještinu. Odbijao je novac kojim su mu prijatelji htjeli poboljšati i olakšati život. Govorio je kako je priroda s malim zadovoljna, pa i on želi biti takav. Odbijao je ponuđena odjela govoreći: “Hoću li tada biti drugi čovjek? Rđavo je ako je vreća bolja nego meso iznutra”. Odbio je uljudno ponudu redovne profesure na univerzitetu u Heidelbergu s najširoom slobodom filozofiranja (*cum amplissima philosophandi libertate*) i s povjerenjem da tu slobodu neće zloupotrijebiti protiv oficijelno priznate religije. U obrazloženju je naveo kako bi morao odustati od daljnje izgradnje filozofije ako bi se htio posvetiti podučavanju omladine. Zatim, kako nije siguran do kojih granica smije slobodno filozofirati, a da ne pobudi mnijenje kako želi uznemiravati oficijelno priznatu religiju. Odluku o neprihvaćanju donio je i stoga što je iskusio kako razmirice među ljudima ne nastaju toliko iz vatrene religiozne predanosti koliko iz različitosti ljudskih afekata ili iz duha protivstavljanja koji sve, čak i ono tačno kazano, obično preokreće i odbacuje i kako je ljudskim afektima više izložen onaj koji je na višem položaju. Siguran u neometan život koji već posjeduje u svojoj skromnosti, a nesiguran da bi ga drukčije mogao osigurati, radije je odustao od javnih predavanja.

U svim zgodama o životu, koje su do danas došle, zrcali se lik čovjeka koji je živio u skladu s onim što je mislio. Zato je Spinoza i jedan od posljednjih filozofa čija se misao mjerila njegovim načinom života, filozof čije je mišljenje egzistencijalno svjedočilo u svakodnevici. To je ujedno i razlog zašto je postao ono što Jonathan Israel naziva “sekularnim svecem i objektom hagiografije”, što su ga shvaćali kao model, simboličko otjelovljenje načina života koji je, ovisno o prihvaćanju ili odbacivanju njegove misli, trebalo slijediti po svaku cijenu ili odbacivati kao najveće moguće zlo.

Za Spinozu je slobodno ljudsko biće ono koje živi isključivo pod vodstvom uma (*ex ductu rationis*) i kojim ne upravlja strah. Biti slobodan (*liberus*) znači neposredno željeti dobro i djelovati i živjeti ustrajavajući na toj želji (*voluntas, appetitus, cupiditas*), bez odustajanja ili poraza. Upotrijebimo li ono što Spinoza vidi kao prirodnu mudrost duha, odnosno uma, tada ćemo biti kadri postići ono što je opisano na posljednjim stranicama njegove *Etiqe* kao “blaženstvo” (*beatitudo*). To je blaženstvo intelektualna ljubav (*amor intellectualis*) čovjeka prema Bogu, koja pak nije nikakva ljudska djelatnost, nikakva ljudska strast, nego dio beskonačne ljubavi kojom Bog ljubi samoga sebe (*mentis erga Deum amor intellectuallis pars est infiniti amoris, quo Deus se ipsum amat*). Naša se dakle ljubav prema Bogu mora u osnovi pojmiti kao prouzročena Bogom kao jedinim uzrokom, što znači da mi ljubimo Boga, ukoliko Bog u nama ljubi samoga sebe kao jedino istinsko biće. No što Spinoza podrazumijeva pod Bogom? Njegova je poznata izreka: *Deus sive natura*, to jest Bog ili priroda. To znači da ne mogu postojati dvije supstancije, kao što je Descartes predložio

svojim razdvajanjem mišljenja (*cogitatio*) i protežnosti (*extensio*) poput drveća, stijena i zvijezda. Postoji samo jedna jedinstvena, beskonačna supstancija i ona je identična s Bogom.

Za razliku od Descartesa, koji je samo nagovijestio bliskost Boga i supstancije, ali ništa više od toga, Spinoza ih je odlučno povezao ujedno. Bog nije nikakav transcendentni duh, nego na svaki način beskonačno bivstvujuće, *ens absolute infinitum*, to jest bivstvujuće koje u sebi jeste i koje se sobom poima (*quod in se est et per se concipitur*), koje je, kao proizvođača priroda (*natura naturans*), imanentno svim stvarima kao proizvedena priroda (*natura naturata*). Drugim riječima, iz te proizvođače prirode nužno proishodi sva proizvedena priroda, ali na takav način da se njena suština nalazi u proizvođačkoj prirodi. Ili još tačnije: proizvođača priroda manifestira se kroz proizvedenu prirodu kao što proizvedena priroda postoji samo kroz proizvođaču prirodu.

Kao neizmjerne moć (*potentia*) koja samu sebe proizvodi i održava, ta supstancija obuhvaća sve pojedinačne svjetovne stvari i određuje ih do kraja i bez ostatka. Ona nije iznad stvari, nego u njima – ona je ono jedino uistinu stvarno u njima, jer ih ona omogućuje i održava u svijetu bivstvovanja. I budući da su sve prirodne stvari samo “modifikacije”, to jest način postojanja osnovnih atributa supstancije, to znači da čovjek ne uživa nikakav privilegirani položaj u svijetu i ne raspolaže nikakvom posebnom moći. Ljudski duh nije ništa drugo do običan skup ili skupina ideja, čiji red (*ordo idearum*) sasama prati red stvari (*ordo rerum*).

A što Spinoza podrazumijeva pod ljubavlju, ljubavlju koja, kako smo naveli na početku, pobjeđuje duše? Stav dobrote i pravednosti prema nekoj osobi, djelovanju ili stvari koje izazivaju radost, ugodu ili porast snage za djelovanje. Plemenitost (*generositas*) bismo mogli prevesti i s darežljivošću ili širokogrudnošću, a podrazumijeva razumsku želju da se drugima pomogne i s njima stvori prijateljski odnos.

Ljubav i plemenitost u ljudskoj duši izaziva osjećaj radosti i ugone. “Mržnja se uzvratnom mržnjom povećava, a ljubavlju, naprotiv, može biti zatrta” (*odium reciproco odio augetur et amore contra deleri potest*). Ukoliko me neko mrzi, ja njegovu mržnju ne mogu pobijediti svojom mržnjom. Moja bi mržnja uvećala mržnju. Ne bih pobijedio njegovu i mržnja bi se nastanila u meni. No, ukoliko na njegovu mržnju odgovorim ljubavlju, moguće je da ona nestane. U svakom slučaju mržnja se neće proširiti na mene. Neće rasti. “Mržnja, koju ljubav sasama pobijedi, prelazi u ljubav, pa je ljubav stoga veća nego da mržnja nije prethodila” (*odium, quod amore plane vincitur, in amorem transit; et amor propterea major est, quam si odium non praecessisset*). Spinoza misli kako je uistinu moguće tuđu mržnju pobijediti ljubavlju i na taj način promijeniti ljudsko srce. Smatra kako je moguće da se srce koje mrzi promijeni i počne ljubiti. U tom času ono ljubi više i snažnije negoli srce koje uopće nije mrzilo. To, dakako, ne znači kako bi bilo razumno najprije mrziti da bi se nakon toga više ljubilo. To je uostalom i nemoguće, jer mržnja vazda hoće sve više mržnje. Na nekoliko mjesta Spinoza u *Etici* raspravlja o ljubavi i mržnji, no sve se smisleno jedini i sabire u jednu tačku: samo ljubav mijenja ljudsku dušu!

Po strani od učenih akademskih studija i masivnih komentara, Spinozina filozofija kroz tri je vijeka ostala neuhvatljivom, skoro čarolijom i čudom na dohvat mišljenja, ali za njom se rijetko posezalo. Razloge možda najbolje izražavaju riječi kojima završava njegova *Etika*:

“Koliko je sve izvrsno teško, toliko je i rijetko” (*sed omnia praeclara tam difficilia quam rara sunt*). No jedan od najvećih mislilaca, Friedrich Nietzsche, najbliži susret s njom nije izbjegao. U tom susretu prepoznao je najzad sebe: ja sam zapravo spinozista! Franzu Overbecku piše 30. jula 1881. iz Sils-Marie: “Sasma sam zadivljen, sasma očaran! Imam *prethodnika*, i to kakvog! Spinozu nisam skoro uopće poznavao: da me je *sada* njemu privuklo, to je “instinktivna radnja”. Ne samo da je njegova opća tendencija jednaka s mojom – saznanje učiniti najmoćnijim afektom – nego i u pet glavnih tačaka njegova učenja nalazim sebe; ovaj najneobičniji i najsamotniji mislilac upravo mi je u ovim stvarima najbliži: on poriče slobodu volje, svrhe, običajni poredak u svijetu, ono neegoističko, zlo... In summa: moja samotnost koja mi je, kao na najvišim vrhuncima, često, prečesto oduzimala dah i činila da krv pokulja, sada je u najmanju ruku samotnost u dvoje. Čarobno!”